

Doba, v níž žijeme a v níž se snažíme odhadnout základní kontury budoucího vývoje, je mimořádně složitá. Na jedné straně se lidstvu otevírají zcela nové možnosti rozvoje, na druhé straně vznikají nová ohniska nebezpečí, nové tenze a napětí. Poprvé v dějinách vzniká reálná možnost sebezničení lidstva, lidské kultury, celé planety. Tato situace vytváří zcela novou sociální kvalitu, která se promítá do života i myšlení všech států, všech kontinentů, každého jednotlivce. Charakteristickým rysem sociálních procesů probíhajících v současnosti je jejich rychlá internacionalizace. Dnes již prakticky neexistují problémy, které by bylo možné řešit bez přihlídnutí k mezinárodním aspektům (politickým, kulturním i ekonomickým), bez vztahu k otázce války a míru, mírového soutěžení mezi socialismem a kapitalismem, k problémům tzv. třetího světa a k světové ekologické situaci.

Žádný stát na světě se dnes prakticky nemůže rozvíjet mimo světové společenství a nemůže nebrat v úvahu jeho potřeby a zájmy [Gorbačov 1986]. A nejvíce to platí přirozeně o malých zemích, jako je Československo, jehož mezinárodní postavení, ekonomická prosperita a celý ekonomický i sociální rozvoj jsou výrazně ovlivněny mezinárodní situací, vztahy mezi Východem a Západem i procesy probíhajícími uvnitř socialistického společenství.

Ať chceme nebo nechceme, musíme se smířit se situací, že standardy, k nimž směřujeme a jimiž je poměřován náš společenský rozvoj, se většinou utvářejí v širokém mezinárodním rámci — především v rámci socialistického společenství a v evropském kulturním kontextu. Z našeho místa ve světě jsou ovšem často nepřehledné kulturně politické a sociálně ekonomické souvislosti, z nichž k nám s „puncem importů“ přicházejí inovace v oblasti vědy, techniky, řízení i životního slohu. Chce-li si však naše společnost uchovat to postavení ve světě, které jí historicky náleží, nemůže posuzovat své výsledky jen prizmatem vlastní minulosti, jen optikou jejich porovnávání s vlastními výsledky staršími o několik let nebo o několik desítek let. Musí je poměřovat i těmi výsledky, jichž dosahují v současnosti jiné státy a národy, se špičkovými výsledky v různorodých oblastech lidské praxe.

Prognostický přístup k našemu sociálnímu rozvoji musí nutně zvažovat i možnosti Československa jako malého, avšak svou ekonomickou potenci, kulturním i lidským potenciálem významného socialistického státu, pomáhat řešit složité mezinárodní problémy a přispívat tak zároveň k růstu prestiže socialismu ve světě. Ty se ovšem neodvíjejí jen od moci ekonomické, politické a vojenské. V zápase o vědomí lidí, v boji o sjednocení všech pokrokových světových sil, mají stále větší význam výsledky v sociální oblasti, v rozvoji životní úrovně, ve vytváření nových, atraktivních a socialismu vlastních forem způsobu života, spojených se zabezpečením lidských práv a základních sociálních jistot. Proto také otázky široce chápáného způsobu života, rozvoje bydlení, zdraví, účasti na řízení, humanizace pracovního procesu, odstraňování sociálních nerovností apod. se stále více stávají součástí mezinárodních komparací, jejichž význam není jen ryze vědecký či obecně poznávací, ale

které obsahují i výrazný ideologický a politický náboj. Na mezinárodních fórech se kladou otázky tohoto typu:

- Kdo je na tom lépe ve sledovaných ukazatelích?
- Kdo má iniciativu při řešení nazrálých problémů?
- Kdo přináší něco nového a kým, jak výrazně je toto nové akceptováno?

Dosažená tempa sociálního rozvoje, zvolené formy a způsoby řešení sociálních problémů, úspěchy a neúspěchy těchto řešení a jejich odezvy ve veřejnosti, to tedy nejsou skutečnosti jen ekonomického a jen vnitropolitického významu. Důležité jsou i jejich dopady na veřejné mínění — jak uvnitř našeho státu, tak uvnitř socialistického společenství a koneckonců i ve světě jako celku. Československo snad více než jiné malé socialistické státy musí počítat s tím, že jeho úspěchy i neúspěchy jsou s neobyčejnou pozorností sledovány, vyhodnocovány a zvažovány v mezinárodním dělnickém hnutí.

Specifická úloha Československa v sociálním vývoji

Československo bylo v podstatě jediným státem, který započal budování socialismu z pozice ekonomicky vyspělého kapitalistického státu, s nepopíratelnými tradicemi politické demokracie a s demokratizovaným způsobem života. I když tendence rozvíjet Československo jako „výkladní skříň socialismu“, které byly živé ještě na počátku padesátých let, byly později odmítnuty, přesto vědomí jisté výjimečnosti „československého příkladu“ stále ještě v mezinárodním povědomí existuje. Tím spíše zpomalení temp ekonomického a sociálního rozvoje, popřípadě krizové jevy v politickém životě (jako v roce 1968) jsou třídními nepřáteli interpretovány jako důkaz nevhodnosti socialistického zřízení pro ekonomicky rozvinuté země.

Podle jejich názoru je toto zřízení adekvátní situaci v nerozvinutých zemích, kde může pomoci překonat pozůstatky starých feudálních či polofeudálních struktur a otevřít (třeba i dočasně) široký prostor pro modernizační tendence — tak, jako tomu bylo v carském Rusku, v zemích jihovýchodní Evropy, v Číně a Vietnamu. Ale v zemích s rozvinutou ekonomickou a politickou strukturou, kde jsou lidé dostatečně vzdělaní a vychovaní v tradicích demokracie (rozumí se buržoazní demokracie), působí podle těchto názorů socialismus naopak retardačně, vede ke zpomalení tempa rozvoje a ke ztrátě ekonomického, politického a lidského potenciálu.

Proto urychlení sociálně ekonomického rozvoje a pozitivní řešení existujících, i když v různé míře naléhavých problémů našeho dalšího rozvoje na bázi socialismu při zachování všech jeho předností (tedy bez podstatných výpůjček z arzenálu soudobého kapitalismu) má značný mezinárodně politický význam a jen s obtížemi můžeme plně docenit i jeho vliv na mezinárodní dělnické hnutí. Naopak ovšem zpomalení vývojových temp, ztráta perspektiv, nezvládnutí základních situací sociálního rozvoje se nutně musí projevovat značně negativně v celém spektru mezinárodních politických vztahů a negativně ovlivňovat světové veřejné mínění i mezinárodní dělnické hnutí.

V současné době lze říci, že Československo do určité míry stále ještě plní funkci určitého vzoru sociálního rozvoje. Podíváme-li se na to optikou výsledků nepřilíh čítných výzkumů veřejného mínění, zjistíme, že v řadě socialistických zemí jsme považováni za dynamicky se rozvíjející společnost, a to v dlouhých periodách ekonomické prosperity, se stabilizovanou politickou situací a s relativně vysokou životní úrovní. Nejenom pro Polsko [Sufin 1986], ale i pro SSSR (Grušinovy výzkumy v Taganrogu z poloviny sedmdesátých let — viz Grušin 1978) představuje Československo určitý vzor vysoké

životní úrovně, který je v mnoha ohledech možno přejímat a tvořivě napodobovat. Pro rozvojové země jsme spoluvytvářeli atraktivní vzory způsobu života a sociálního rozvoje, s nimiž se musely vypořádat i kapitalistické země s vysokým stupněm ekonomického rozvoje.

Ještě jsou stále živé výrazné podněty, které propagovaly socialismus i v těch částech zeměkoule, kde jeho myšlenky, stejně jako myšlenky jakéhokoli pokrokového hnutí, jen nesnadno získávaly své stoupence. Týkají se vyrovnání životních podmínek ve městě a na venkově, zprůmyslnění zemědělství a jeho kolektivizace, odstranění výrazných rozdílů mezi jednotlivými teritorii státu, zejména pak způsobu řešení industrializace Slovenska, nepopíratelných úspěchů ve školství a zdravotnictví v padesátých letech a na začátku šedesátých let, dostupnosti a demokratizace bohatého kulturního dědictví, poměrně vyspělé současné umělecké tvorby, nalézající ohlas na mezinárodním fóru (zejména hudba, některé formy výtvarného umění, film, knižní kultura apod.), a konečně i různých oblastí životního slohu včetně sportu.

Československo realizovalo v poválečném období poměrně náročný program industrializace. Jeho sociální důsledky byly převážně pozitivní. Nevznikaly přitom ve větší míře negativní jevy, které většinou doprovázejí kapitalistickou industrializaci: vzrůst zločinnosti, narkomanie, rozklad rodinných pospolitostí. Například úroveň kriminality, rozvodovosti a sociální deviace obecně je dodnes v nově industrializovaných oblastech ČSSR nižší než v územích s tradiční industrializací [Junková—Linhart—Uchytíl 1978], i když dochází k postupnému sblížení jejich situace.

Svým způsobem výjimečné postavení dosud zaujímá Československo, pokud jde o dosažený stupeň setření sociálních rozdílů mezi lidmi, i když hodnocení tohoto procesu není ani zdaleka jednoduché. Rozdíly mezi našimi dělníky a inteligencí, mezi dělníky a družstevními rolníky jsou v řadě životních oblastí již velmi malé. Rovněž atraktivita reálných vzorů způsobu života rozvíjených mezi dělníky a družstevními rolníky je obecně dosti vysoká a tyto vzory jsou velmi často napodobovány i v rodinách inteligence a úřednictva. Minimalizovaly se tradiční sociální bariéry nejrozličnějšího druhu bránící sňatkům, navazování sociálních kontaktů apod. V naší společnosti není prostor pro výrazněji manifestovanou sociální segregaci a separaci. Utvořil se nový typ sociálního postavení člověka ve společnosti ze širokého spektra sociálních jistot, jejichž značnou část jsme realizovali s velkým předstihem před ostatními vyspělými státy (některé z těchto u nás zcela samozřejmých jistot nejsou dodnes ani v těch nejvyspělejších kapitalistických státech samozřejmostí, např. právo na práci, všeobecné zajištění ve stáří, v nemoci apod.).

Tento nový typ sociálního postavení je ve srovnání s jinými státy v nebyvalé míře spojen s řadou specifických forem celospolečenské spotřeby, a naopak jen v menší míře závisí na aktuálních pracovních výsledcích jednotlivce, na genezi společenského postavení, popřípadě pozici rodiny ve společenské hierarchii. Tak míra diferenciací mezd je například v ČSSR [Večerník 1985; Matějů 1986] ve srovnání s ostatními socialistickými zeměmi nejnižší (o vyspělých západních zemích nemluvě). I v dalších kvalitativních ukazatelích můžeme prokázat až nebyvalou míru rozrušení tradičních parametrů a dimenzí společenských bariér, ať již jde o výsady věku, pohlaví či vzdělání nebo profese, městský nebo venkovský původ. Tyto dimenze pochoptelně stále ještě vytvářejí diferenciací osy, rozdíly však ani zdaleka nemají charakter výrazných nerovností, natož pak sociálních výsad.

V souhře obecně platných zákonitostí socialistické výstavby a historicky

podmíněných zvláštností vznikl v Československu určitý typ sociálně ekonomického rozvoje, který se v mnoha ohledech liší od způsobů rozvoje v jiných socialistických zemích. Nejde jen o dosažené výsledky v jednotlivých, dílčích oblastech (například v životní úrovni, v úrovni bydlení atd.), ale o změny strukturní povahy. Tak například ve srovnání s NDR, Maďarskem, Polskem, ale i Rumunskem a Bulharskem u nás nejdále dospěly procesy likvidace soukromého vlastnictví výrobních prostředků, a to jak ve službách, tak i v zemědělství. Zároveň byly nejdůsledněji setřeny rozdíly mezi státním a družstevním sektorem. Stávající difference obou těchto společenských forem vlastnictví až do nedávna fungovaly spíše svou potencialitou než praktickou realizací. Pokud jde o stupeň vyrovnání rozdílů mezi městem a venkovem, má svou obdobu snad jen v NDR.

Mezi československá specifika patří i výrazný podíl minoritních národností v populaci a samotný princip federalizace, který není běžnou součástí politické kultury malých socialistických zemí. A určitým specifikem ostatně je i sama politická struktura našeho státu, protože v ní při dominantní a vedoucí úloze KSČ mají své místo i další politické strany a další společenské organizace, včetně těch, které zastupují vskutku jen okrajové zájmy (např. filatelistické organizace apod.). V mnoha ohledech Československo realizovalo vymoženosti rozvinutého socialismu s předstihem a to částečně i za cenu předběhnutí reálného stupně dosaženého technologického a hospodářského (v užším slova smyslu) rozvoje.

V jistém smyslu můžeme být spokojeni s našimi dosavadními výsledky a konečkonců i s tím, jak se zrcadlí ve společenském vědomí. Podle reprezentativních výzkumů veřejného mínění [Linhart—Tuček—Vodáková 1986] se lidé u nás v průměru domnívají, že jim naše republika poskytuje buď stejné, nebo dokonce lepší podmínky pro život než většina dalších rozvinutých zemí. Přitom výrazně lépe je hodnocena oblast základních sociálních jistot, jako přijatelná je oceňována životní úroveň, a to přesto, že růst reálných mezd byl v posledních letech, ne-li desetiletí poměrně pomalý [Dvořák 1986]. Dobře jsou hodnoceny i možnosti atraktivního využívání volného času, právě tak jako pravděpodobnost získat vzdělání podle svých představ apod. Méně příznivě už je hodnoceno životní prostředí, stupeň využívání moderní vědy a techniky, účast na řízení a především pracovní kázeň a disciplína.

Shrneme-li výsledky řady výzkumů realizovaných v uplynulých letech různými institucemi a různými vzájemně nezávislými výzkumnými kolektivy, můžeme vyslovit především dva závěry:

— Zmíněný určitý typ sociálního rozvoje a s ním spjatý způsob života pronikl do všech vrstev naší společnosti a v zásadě jimi byl akceptován. Lze to říci i tak, že lidé se naučili v daném sociálním systému žít, našli mechanismy, s jejichž pomocí se vyrovnávají s dílčími problémy, adaptovali se na tento systém.

— Je to způsob rozvoje a způsob života, který dlouhodobě vytvářel poměrně „měkké“ sociálně ekonomické podmínky fungování jednotlivců, rodin ve společnosti. Existuje nepopiratelná možnost „kořistit“ z výhod, které socialismus poskytuje, a to zcela legálně, i když je to v rozporu s principem odměňování podle množství, kvality a společenské významnosti odevzdané práce. Na druhé straně však existuje řada závažných bariér bránících dosud adekvátnímu ocenění pracovního výkonu, zhodnocení vlastního přínosu pro společnost i uspokojování rozvinutějších potřeb.

Právě tak jako je život jednotlivců více méně nezávislý na výkonu a stupni společenské efektivity a užitečnosti vykonávané práce, je i hodnocení vý-

robních organizací málo závislé na tom, do jaké míry uspokojuje potřeby lidí, jak reaguje na situaci na trhu apod. To vytváří prostor pro to, aby se v různých oblastech života uvolňovala vazba mezi celkovou úrovní společenského a zejména ekonomického rozvoje a každodenním životem jednotlivců.

Jednou ze základních kvalit „běžného společenského vědomí“ se stala nivelizace jako výraz špatně pochopené ideje sociální rovnosti. Hluboce pronikla do velké části každodenní společenské praxe. Jako praktický politický, sociální a ekonomický problém se etablovala otázka, jak v podmínkách relativně vysoké životní úrovně a široce založených a garantovaných sociálních jistot zaangažovat pracující na podávání solidního, ne-li špičkového pracovního výkonu, jak stimulovat jejich iniciativnost, občanskou zodpovědnost. S tím souvisí náš základní problém, který můžeme sledovat na různých úrovních sociální praxe: jak propojit stávající typ sociálního rozvoje (přesněji řečeno jeho přednosti) s ekonomickým a technologickým růstem, s nezbytnými inovacemi v obou těchto sférách?

Praxe ukazuje, že řešení problémů sociálního rozvoje dnes nespočívá v první řadě v přerozdělení zdrojů. Pramenem obtíží jsou rozpory strukturní povahy. Vyžadují celkovou optimalizaci vazeb mezi ekonomickým, sociálním, politickým a technologickým rozvojem při zachování politických a ekonomických priorit. Před tímto problémem nestojí v současné době jen Československo, ale prakticky všechny socialistické země.

Vědomí nutnosti určitých změn se dnes v různé míře promítá i do běžného společenského vědomí. Ukazuje se, že sice vzrůstá pocit, že naše společnost si v mnohém žije „nad poměry“, ale není zatím provázen přesvědčením, že je třeba k řešení mnoha problémů přistoupit skutečně nově. Lidé akceptují řadu nových momentů, například nutnost zvyšování hodnoty výkonu a vzdělání pro utváření sociálního postavení i nutnost denivelizace apod. [Linhart—Tuček—Vodáková 1986]. Pokud se však přejde od obecných proklamací ke konkrétním rozborům, objevuje se dosud tendence aplikovat na řešení problémů podobné axiologické systémy jako dříve. I lidé, kteří zdůrazňují význam vzdělání a pracovních výsledků pro postavení člověka ve společnosti, se při konkrétních aplikacích často uchylují k zásadě „každému stejně“ a ve svém soukromém životě preferují hodnoty, které směřují proti optimalizaci pracovního výkonu. A ti, kteří akcentují hodnoty iniciativnosti a podnikavosti, jsou často v praktickém životě velmi opatrní a naopak se podílejí na vytváření atmosféry brzdící iniciativu a podnikavost. Situace se však dnes již poněkud mění.

V této souvislosti je třeba si uvědomit, že současný typ výroby a typ sociálně ekonomického rozvoje nejsou jen ryze institucionálně zakotvenými mechanismy. Dnes již představují určitý zafixovaný styl života, určitý typ společenské atmosféry, určitou kvalitu společenského vědomí. S tím musí nutně počítat každý výhled do budoucnosti i projekce změn v intencích XVII. sjezdu strany a příkladu současného vývoje v SSSR.

Problémy současného vývojového stadia

Přestože, jak bylo řečeno, naše běžné společenské vědomí si ještě zdaleka neuvědomuje bezprostřední nezbytnost zásadnějších změn v stávajícím hospodářsko-sociálním mechanismu, existuje řada varovných syndromů a symptomů toho, že možnosti systému, který obvykle nazýváme extenzivním, se již do značné míry vyčerpaly. Platí to o ekonomické i sociální sféře. Těžiště těchto problémů je přirozeně v oblasti práce a zaměstnanosti (což je ovšem

téma, které vyžaduje samostatné zpracování). Avšak i v jiných sférách života se můžeme setkat s problémy, které jsou dozrálé k řešení a jimž je třeba se urychleně věnovat. Povšimněme si některých z nich.

Je to především oblast *zdraví a celého komplexu péče o zdraví*, tedy celého subsystému zahrnujícího zdravotní zabezpečení, tělesnou kulturu, péči o mentální zdraví, využití genetiky apod. V posledních letech se zde začínají objevovat problémy, které jsme už pokládali teoreticky za vyřešené. Zhruba od počátku šedesátých let se v některých skupinách populace, konkrétně u mužů středního věku, zvyšuje úmrtnost, stagnuje nebo se dokonce zpomaluje (opět u mužů) tempo prodlužování střední délky života. Jestliže v padesátých letech bylo Československo z hlediska střední délky života na 13. (muži) a 14. (ženy) místě mezi vyspělými státy, pak v současné době (r. 1980) je na místě 26. (muži) a 24. (ženy). Z vyspělých zemí je za námi pouze Maďarsko a Polsko, pokud jde o muže, a Bulharsko, Rumunsko a Jugoslávie, pokud jde o ženy.(1) Přitom náš odstup od zemí s nejdelší průměrnou délkou života je třeba počítat na léta, nikoli na zlomky let. A podobně nepříznivá je naše situace v kojenecké úmrtnosti. K našemu poklesu na žebříčku vyspělých zemí došlo zhruba ve stejné době. Vzhledem k dříve dosažené úrovni je však náš odstup od „špičkových“ zemí poměrně malý.

Jestliže řadu společensky tíživých zdravotních problémů (např. prevenci a likvidaci těžkých dětských chorob, parazitárních onemocnění apod.) zvládlo naše zdravotnictví v padesátých letech a ještě na začátku let šedesátých na špičkové úrovni, pak v současné době jsou naše úspěchy nesporně menší — samozřejmě při změně struktury nemocnosti. Naše zdravotnictví je dobře vybaveno kádry, ale často se potýká se špatným materiálně technickým vybavením, s nedostatkem léků, se složitostmi organizační povahy, s nerozvinutostí tzv. linií prvního kontaktu a s absencí samostatně institucionalizované preventivní medicíny. I stabilizace dosavadního stavu je zajišťována s obtížemi.(2)

Pozornost si ovšem zasluhují i sociální otázky zdraví a nemoci a sociální efekty zdravotní péče, které často unikají pozornosti i profesionálních sociologů. Současný systém, který nemocného staví do role pasivního objektu zdravotní péče, kdy nemůže vůbec ovlivnit průběh léčby, volbu lékaře či zdravotnického zařízení, nemůže být v některých případech účinný. Týká se to hlavně onemocnění, v nichž psychická komponenta a také prevence mají kardinální význam. Vzhledem k tomu se nelze příliš divit, že zdravotnictví patří mezi oblasti nejvíce postižené úplatkářstvím, protekcionismem a podobnými nešvary, na hony vzdálenými ideálu socialistického zdravotnictví a způsobu života vůbec.

Je ovšem nutno říci, že problém zdravého způsobu života není jen otázkou dobrého fungování zdravotnických zařízení. Celkově lze říci, že bohužel značná část procesů, které charakterizují náš životní způsob, směřuje vlastně proti zásadám zdravého života. Mezi aspekty, které hlubinně ovlivňují otázky zdraví a nemoci, lze jmenovat strukturu cen potravinářského i průmyslového zboží a charakter cenových změn, nedostatečnou vybavenost sídel sportovními a rekreačními zařízeními, malou propagaci zásad zdravého způsobu ži-

(1) V přehledu nejsou z evropských zemí zachyceny SSSR, Turecko a trpasličí státy typu Andory, San Marina a Lichtensteinu.

(2) Podrobnosti lze nalézt v prognostickém materiálu kolektivu Ústavu sociálního lékařství a organizace zdravotnictví, Praha, řízeném prof. V. Bílkem, DrSc., kde jsou rovněž rozvedeny pozitivní náměty ke zlepšení stavu z hlediska medicíny, organizace zdravotnictví apod.

vota, malý zájem sportovních organizací o optimální skloubení vrcholového, výkonnostního a rekreačního (především zdravotně profylakticky orientovaného) sportu apod.

Jak ukazuje běžná praxe i sociologické rozborů, poměrně vysoké životní úrovně je u nás dosahováno za cenu *enormního zatížení lidí domácími pracemi*, které jsou často hluboce neefektivní a destruktivně poznamenávají celý způsob života rodin. Srovnávací mezinárodní výzkumy [Vítečková 1985] ukázaly, že Československo je mezi rozvinutými zeměmi na jednom z čelných míst, co se týče rozsahu domácích prací. Komplementárně pak lidé u nás věnují poměrně málo času aktivnímu i pasivnímu odpočinku. Doba nutná k zajištění běžných lidských potřeb (pomocí práce v zaměstnání i doma) nejen tvoří hlavní dominantu časových rozpočtů všech skupin obyvatelstva (s výjimkou dětí a velmi starých lidí), ale výrazně zasahuje i do dnů souvislého pracovního volna (víkendy, dovolená) a ponechává jen velmi malý prostor pro náročnější rozvojové aktivity nebo seriózně pojatou regeneraci.

Kolem domácích prací a jejich funkce v životě společnosti se vytvořila mohutná „nadstavba“ nejrůznějších postojů, zvyklostí a obyčejů, které působí velmi často proti jejich racionalizaci a redukci. Velmi nepříznivý vliv má nedostatečná rozvinutost služeb a celospolečensky přijatelných substitucí domácích prací.

Koncentrace pozornosti i času lidí na domácí práce má velké množství negativních důsledků, z nichž nepříznivé zdravotní efekty tvoří vlastně jen malou část. Výraznější a společensky významnější je pravděpodobně *devalvace hodnoty racionálního využívání času a rozklad ekonomických kategorií* vztahujících se k hodnocení pracovního výkonu (i diletantská a velmi málo produktivní práce v domácím hospodářství představuje často pro rodinu větší přínos než zintenzívnění nebo prodloužení práce v zaměstnání). K tomu přistupuje postupné vytváření „alternativních struktur“ k uspokojování potřeb, a to mimo kontrolu a mimo zájem oficiální ekonomiky (různé formy „melouchaření“, pseudosousedské výpomoci apod.).

Další oblastí, kde se výrazně obnažuje vyčerpanost dosavadních tendencí sociálního rozvoje, je oblast *ekologická*. Není tajemstvím, že ekologická situace Československa, a zejména některých oblastí ČSR (severočeský revír, Praha), je velmi složitá. Po této stránce patříme mezi nejvíce postižené země Evropy. Jsme jak velkým příjemcem nejrůznějších škodlivin, tak také jejich producentem.

Ekologický problém je u nás poměrně mladý. Ještě na počátku šedesátých let nebyl příliš pocíťován a převládaly spíše optimistické představy, spekulující s rychlým podrobením přírody člověkem, s exploatací jejího bohatství, které se zdálo být nevyčerpatelné. Ovšem již tehdy existovaly varovné příznaky, například silné znečištění některých vodních toků a odumírání lesů (tento úkaz byl v Podkrušnohoří pozorován již před válkou). Nebyla jim však věnována velká pozornost, neboť se předpokládalo, že mají jen krátkodobý charakter a že „příroda si dokáže poradit sama“. Rychlý rozmach ekologického myšlení v západních zemích i v SSSR a ve světě vůbec nebyl u nás dlouho zaregistrován. Není to ovšem zdaleka jediný příklad tohoto procesu a nevyskytuje se pouze v naší zemi.

Horší je, že i dnes je naše ekologické myšlení poměrně málo rozvinuté. Specializované výzkumy, denní i odborný tisk často poukazují na příklady naprosto ekologické negramotnosti a ignorance, vedoucí k negativním zásahům do přírody a často i k masovému ohrožení zdraví lidí. Ale i lidé obeznámení s problematikou zaujímají někdy postoje, které na ekologický faktor nebe-

rou ohled, popřípadě nerespektují v dostatečné míře dialektiku přírodního a sociálního. Mezi v tomto směru angažovanými přístupy se často setkáváme se sentimentálním ochranářstvím, s pohledem na přírodu jako sbírku rarit. A existují i postoje, které ekologický aspekt stavějí proti industrializaci a ekonomickému růstu a využívají tyto problémy ke konzervativní kritice soudobých nedostatků.

I když formování pozitivně orientovaného ekologického myšlení je dnes nepochybně naléhavým problémem, nelze říci, že zlepšení naší ekologické situace závisí pouze na pozitivních změnách v myšlení lidí. Svého času jsme měli poměrně dokonalý zákon na ochranu přírodního prostředí. Přesto vazby mezi poškozováním přírodního prostředí a ekonomickými parametry fungování hospodářských organizací byly jen nezřetelné. Nekonečné množství výjimek a formálních penalizací bránilo účinným ekonomickým, společenským, popřípadě trestním sankcím proti porušovatelným objektivním norem ochrany a tvorby přírodního prostředí. Ještě do nedávné doby byla represivní opatření používána většinou jen proti jednotlivcům. Kde do hry vstupovaly tzv. celospolečenské zájmy, byl ekologický zřetel v axiologické i praktické dimenzi zatlačen do pozadí. Přednost měla ekonomická prosperita, udržení zaměstnanosti, ale i prosté zajištění premii pro zaměstnance.

Pokud se však podařilo včlenit ekologické hodnoty přímo do systému výrobních nákladů nebo pokud příslušné orgány trvaly bezpodmínečně na ochraně přírodního potenciálu, objevily se velmi rychle pozitivní důsledky. Například v rámci ochrany půdního fondu došlo alespoň k pozastavení úbytku orné půdy a značný přínos představují i rekultivace, do nichž byly vloženy určité prostředky.

Rekapitulace vývoje naší ekologické situace potvrzuje nejen obecně úzkou spjatost problematiky ochrany přírody s celkovými koncepcemi ekonomického a sociálního růstu, ale výmluvně vypovídá o konkrétním zhoršování přírodního prostředí ve vazbě na extenzivní rozvoj ekonomiky. Minimálně jde o souvztažnost v těchto čtyřech momentech, v těchto mylných premisách:

— Logika extenzivního růstu vycházela z představy, že pouze (nebo alespoň většinou) práce, respektive jen některé její druhy, mají hodnototvorný charakter. Přírodní zdroje jsou dané a mají jen tu hodnotu, kterou jim dodává práce nezbytná k jejich aktivizaci. Charakteristickou vlastností přírodního bohatství je jeho obnovitelnost a nevyčerpatelnost.(3)

— Rychlost procesu kumulace lidského bohatství je tak velká, že se z perspektivy stálého extenzivního rozvoje nemá smysl starat o negativní dílčí důsledky tohoto procesu.

— Při extenzivní exploataci přírody hraje velkou roli i to, že pokud jde o výrobní náklady, je hodnota pracovní síly poměrně malá a svým způsobem

(3) Do koncepcí extenzivního rozvoje se promítají velmi staré a teoreticky již dávno překonané koncepty myšlení. Například představa, že jen práce je zdrojem veškerého bohatství a lidské kultury, byla kriticky analyzována již v *Kritice Götthajského programu*. Marx zde stál na stanovisku, že „práce není zdrojem veškerého bohatství. Příroda je právě tak zdrojem užitných hodnot (a z těch se přece skládá věcné bohatství) jako práce, která sama je jen projevem jedné přírodní síly, lidské pracovní síly... Jen pokud se člověk k přírodě, prvnímu zdroji všech pracovních prostředků a pracovních předmětů, chová předem jako vlastník a nakládá s ní, jako by mu patřila, potom se jeho práce stává zdrojem užitných hodnot, tudíž i bohatství“ [Marx–Engels 1983 :13]. Stále více se ukazuje, že analýza teoretických konceptů (stojících za tzv. extenzivním způsobem rozvoje ekonomiky) cestou jejich konfrontace s myšlenkami klasiků marxismu-leninismu by byla více než žádoucí.

konstantní. Kromě toho náklady na její reprodukci (prostou i rozšířenou) přejímá ve značné míře stát a jednotlivec sám, takže zvýšení těchto nákladů nenarušuje ekonomickou bilanci podniků, resortů a odvětví.

— Při tomto způsobu hospodaření chybí parametrizovaný ekonomický systém, který by poskytoval referenční rámec alespoň pro kvaziobjektivní srovnávání výsledných efektů různých způsobů zacházení s přírodními zdroji. To samozřejmě otevírá široké pole pro intervenci subjektivních názorů na všechny zmíněné problémy do struktur rozhodování.

Ekologická problematika je natolik složitá, že nelze předpokládat, že by zpružnění ekonomických mechanismů samo o sobě mohlo vést k zásadnějšímu obratu. Dokonce lze říci, že pro řešení řady závažných problémů v této oblasti neexistují ekonomicky přijatelné nástroje, eventuálně neexistují ani nástroje ekonomicky nepřijatelné. Tak regenerace některých zdevastovaných území si tak jako tak vyžádá velmi dlouhou dobu a bylo by iluzorní očekávat od změny ekonomických, popřípadě sociálních „pravidel hry“ její podstatné zkrácení. Ostatně tlak na ekonomizaci jednání může naopak v nejbližším období vyostřit situaci a nechuf řešit ekologické problémy může být zastírána právě ekonomickými zřeteli. Tím většího významu však nabývá potřeba precizace ekonomických a ostatních zájmů společnosti. Je předpokladem objektivního a zodpovědného rozhodování v této sféře, jejíž význam pro utváření sociálního klimatu všeobecně roste — jak v naší společnosti, tak v mezinárodním měřítku.

Význam systémových limitů, souvisejících s vyčerpáností extenzivních zdrojů ekonomického a sociálního rozvoje, můžeme pozorovat i v oblasti *spotřeby*. Relativně je zde situace stabilizovaná a nepochybně lepší než v řadě dalších socialistických zemí [Ježegodnik SEV 1960—1980; Dvořák 1986]. Negativní momenty nalézáme zejména ve struktuře spotřeby.

Patříme například k evropským zemím s největší kalorickou spotřebou a s největším podílem masa ve stravě, ale zastoupení kvalitních druhů masa, ovoce a zeleniny je poměrně nízké a neodpovídá zásadám správné výživy.(4) I kvalitativní stránka a rozmanitost stravy je u nás na nižší úrovni. Ve srovnání se jmenovanými státy je v ní nepoměrně více obilovin, cukrů, živočišných tuků a méně kvalitních živočišných bílkovin masného typu. Racionálně vyvážená strava, která je optimální z hlediska prevence civilizačních chorob, je u nás stále ještě otázkou luxusní spotřeby. Je víceméně nedostupná jak z hlediska finančního,(5) tak z hlediska struktury nabídky zboží.

Situace ve vybavení zbožím dlouhodobé spotřeby je rovněž rozporuplná, i když i zde jsme na tom celkově slušně ve srovnání s jinými socialistickými státy. Z výsledků výzkumů vybavenosti domácností, které pravidelně provádí Výzkumný ústav obchodu již od poloviny šedesátých let, vyplývá, že u všech společenských skupin tato spotřeba ve všech podstatných komoditách neustále roste. Zároveň ale narůstají negativní rysy v její struktuře.

Již delší dobu se prakticky nemění struktura nabídky zboží, i když jisté oživení do ní vnesly výrobky moderní elektrotechniky (barevné televizory,

(4) V NSR, Rakousku a Maďarsku, tedy v zemích s velmi obdobnými kulturními vzory vztahujícími se ke způsobu výživy, dosahuje podíl ovoce a zeleniny minimálně 5 % v denní výživové dávce, zatímco u nás je to pouze 3–3,5 % [Dvořák a kol. 1986].

(5) Na základě rozboru většího počtu jídelníčků doporučených v běžně dostupných „kuchařkách“, dosahuje náklad na racionální výživu cca Kčs 680,— na osobu a měsíc. V případě, že jde o náročnější formy redukčních, antisklerotických či diabetických diet, stoupá náklad až na cca Kčs 850,— [Nováková 1987 — předběžné výsledky] i více.

videotechnika, výpočetní technika). Jejich účast ve struktuře vybavení našich domácností však zatím není příliš velká a stoupá pomalu. Chronicky zaostává nabídka za poptávkou u řady druhů zboží; například jde o poptávku po půdě, po technice k jejímu obdělávání, po stavební a dopravní technice, po vybavení pro kutily, po nemovitostech, bytech atd. Existuje i řada omezení administrativní povahy, které už jsou dnes málo funkční (např. v oblasti bydlení nebo nákupu zboží tzv. výrobního účelu). V některých oblastech spotřeby ovšem stagnuje poptávka (jak to signalizují konjunkturální testy VÚO), není to však dáno nasyceností trhu, ale právě nesouladem mezi nabídkou a poptávkou. Nejruznější nežádané, zejména demodované zboží se hromadí ve skladech, zatímco neuspokojená poptávka po žádaném zboží vede ke vzniku umrtveného „zamrzlého“ kapitálu v úsporách (a nejen v těch, které jsou evidovány spořitelny a pojišťovnami). Roste také „pseudospotřeba“, pramenící z neustálých obav z inflačních trendů i z prosté nutnosti nějak nahromaděné finanční prostředky utratit.

— Za povšimnutí stojí i to, že značná část předmětů nakumulovaných v domácnostech, je poměrně stará a jejich průměrné stáří se často spíše zvyšuje než snižuje [Štěpová 1977, 1980, 1984, 1987]. U starých lidí, v domácnostech důchodců, má své pevné místo vybavenost „z druhé ruky“.

— Jak již bylo poznamenáno, vysoká vybavenost našich domácností je dosažena za cenu velkého rozsahu domácí, tedy nezespolečenštěné práce. Náš oficiální trh je stále ještě převážně trhem výrobků a ne trhem služeb. Pro velkou část domácích prací neposkytuje státní a družstevní sektor prakticky žádné služby (např. pro údržbu bytů, domků a chat ani pro jejich stavbu). Proto platí, že čím větší jsou aspirace v této oblasti spotřeby, tím více času musí člověk obětovat na jejich dosažení, a to ve všech fázích konzumace; v období koupě, údržby, eventuálně rozprodeje. Tedy rozvinutější potřeby se vykupují buď vlastní dodatečnou prací, nebo závislostí na alternativních strukturách rozvíjených mimo rámec oficiálního trhu, mimo rámec státem řízené a regulované ekonomiky.

— Ani zmiňované inovace spotřebního chování nejsou zdaleka vždy zprostředkovány oficiální obchodní sítí. Signifikantní je příklad značného počtu videorekordérů ve vlastnictví naší populace, přičemž tyto výrobky nebyly donedávna u nás běžně prodávány a nebyly u nás ani vyráběny. I značná část kvalitní výpočetní techniky (osobních počítačů a výkonných elektrokalulaček) nebo módních novinek v oblékání vyskytujících se u našich spotřebitelů má často velmi problematický původ. Do jisté míry uspokojuje tyto potřeby Tuzex, což je ovšem obchodní síť s velmi specifickým postavením, jejíž využití je často spojeno s řadou transakcí na pomezí legality.

— Paralelní či alternativní struktury zajišťující nedostatkové zboží a služby mají dnes v některých spotřebních oblastech prakticky monopolní postavení. V souvislosti s tím se hovoří o existenci II., III., IV. ekonomiky. (6) Kromě zmíněné oblasti služeb se týká hlavně produkce a prodeje zemědělských výrobků (drobné ovoce, česnek, některá domácí zvířata apod.). Ale i v dalších oblastech ztrácejí oficiální obchodní instituce iniciativu, hlavně pokud jde o inovační funkce. Charakteristickým důsledkem je zmasovění nelegálních

(6) Tyto pojmy nejsou zdaleka ustáleny. Pro jednoduchost rozumíme II. ekonomikou aktivitu realizovanou rodinou nebo příbuzenskými klany k zajištění vlastních potřeb, III. ekonomikou podobné druhy aktivit, ale určených pro legální trh (např. prodej zemědělských přebytků státním organizacím nebo na tržišti) a IV. ekonomikou všechny formy nelegálního oběhu zboží, včetně překupnictví a úplatkářství (což je vlastně prodej služeb, informací apod.).

praktik, s nimiž naše společnost dlouhodobě, ne však zcela úspěšně bojuje (rozkrádání, úplatkářství apod.). Na tyto jevy je totiž, bohužel, vázáno plnění určitých spotřebních funkcí, které jinak zajištěny nejsou.

Jestliže lze říci, že problémové okruhy spotřeby suplované II. až IV. ekonomikou vznikají v důsledku nedostatečné pozornosti věnované společnosti některým aktuálním potřebám lidí, pak ovšem na druhé straně existují i oblasti, kam se „napřelo úsilí“ společnosti a přesto se nedaří je bezproblémově zvládat. Patří mezi ně především *bydlení*. To mimo jiné dokládá, že problém bytové nouze není jen problémem ekonomickým a sociálním, ale i problémem kulturním.

Z kvantitativního hlediska se snad v současné době blížíme vyřešení bytového problému a ve srovnání s jinými socialistickými státy nepatří náš bytový standard mezi nejhorší. Ale ukazuje se, že dosavadní „filozofie“ bydlení je zčásti problematická a neperspektivní. Na jedné straně existuje výrazná reglementace, která vytváří z bytu zvláště ceněné „zboží“, jehož nabytí s sebou nese rysy demonstrativní spotřeby a je určitou nálepkou společenské úspěšnosti (takže o velký, kvalitně vybavený byt usilují i lidé, kteří jej vlastně nepotřebují). Na druhé straně pak určité projevy bytové nouze produkují neustálý tlak na redukci kvalitativních parametrů bydlení a oživují zjednodušené představy o bydlení z třicátých let, tak, jak byly formulovány tehdejší architektonickou avantgardou. Tehdy ovšem byly oprávněné, přijatelné a dokonce progresivní, zatímco dnes jsou v mnoha ohledech anachronní. Tyto staré koncepce mimo jiné vylučují ze hry představy bydlících o bydlení⁽⁷⁾ a nerespektují značnou diverzifikovanost potřeb v této oblasti.

Řešení bytového problému je a bude složité a je třeba nalézt zcela nové cesty a způsoby. Nelze je zjednodušeně převádět pouze na problematiku ekonomického nájemného a s tím spojených úprav. Poskytnutí bytu s přijatelným nájemným je ostatně jednou z podstatných sociálních vymožeností socialistického zřízení, je významnou sociální jistotou, které se nelze jen tak snadno vzdát. Ale jde o to, aby její prvky byly správně artikulovány, aby sloužily především lidem ve svízelných sociálních situacích nebo těm, jejichž pozice ve společnosti se permanentně rozvíjí pod tlakem nepříznivých okolností (dlouhotrvající nemoc, invalidita, velký počet dětí, respektive na živiteli závislých osob apod.). Zatím se však mnohdy zdá, že tyto sociální výhody často využívají lidé, v jejichž možnostech je a mělo by být zajištění kvalitního, jejich potřebám odpovídajícího bydlení z vlastních zdrojů. Není tajemstvím, že o přidělení státního bytu často rozhoduje schopnost žadatele orientovat se ve spletitostech administrativy, využívat vhodně příslušných paragrafů bytového zákona a někdy i schopnost urychlit celý proces pomocí nelegálních prostředků.

Obecně lze říci, že původní představa, kolem níž se točila celá koncepce sociální politiky, tedy že společnost by měla přispívat k oslabení tvrdého dopadu sociální diferenciace (vznikající na bázi zdravotního stavu, počtu závislých osob, dělby práce, vzdělání a pracovního zařazení) do životního způsobu, má poněkud deformované reálné podoby. Navíc bývá ve společenském

(7) Jde o přístup k bydlení akcentující jeho fyzikální stránky a opomíjející momenty psychické a sociální. Podle zjednodušených interpretací klasického funkcionalismu je pro dobré bydlení rozhodující osvětlení, teplo, vzdušnost, racionální organizace bytového prostoru a přesné funkční členění bytových prostorů. Nejsou artikulovány potřeby bydlení jako sociálního procesu se značným významem interakčních a komunikačních vazeb, symbolického chování, potřeby související s krystalizací sociálních rolí jednotlivých obyvatel bytů apod. Podrobněji viz [Linhart 1986].

vědomí situace neúnosně dramatizována. Tím se ovšem dostáváme k problému, který už naše společnost pokládala za vyřešený, uzavřený, který však výjevové okolnosti reevokují.

Patří mezi ně otázka *zajištění přijatelného životního minima*. Tato otázka se týká samozřejmě jen některých sociálních skupin, u nichž nejsou dostatečně kompenzovány postupné změny ve struktuře cen (jde především o důchodce a rodiny s více dětmi). Rozbory prováděné našimi předními odborníky na tuto problematiku [Hiršl 1986] ukazují, že situace není nijak dramatická a je nepopíratelně lepší než v řadě rozvinutých států, včetně západních. Přesto v roce 1980 u nás žilo 8,2 % populace pod hranicí sociálního minima.(8) I když v dlouhodobém srovnání se početnost této skupiny lidí stále snižuje (ještě v roce 1976 šlo o 10,1 % populace), znepokojivé je její sociální složení. Jde o rodiny důchodců a vícedětné rodiny s živiteli v dělnických profesích. V této skupině lidí najdeme jen velmi nepatrný podíl družstevních rolníků a vysokoškolsky vzdělané inteligence.

Naším veřejným míněním prostupuje názor, že právě a především problém pauperizace naše společnost už dávno vyřešila, a to pomocí rozsáhlého spektra sociálních jistot. Pravda je, že klasické formy chudoby, jak je známe hlavně z třicátých let a jak v malé míře přetrvávaly ještě na počátku padesátých let (a jak je můžeme vidět i dnes např. v některých západních velkoměstech), u nás zcela vymizely. Žebráci, lidé žijící bez přístřeší, bez důstojného ošacení, hladovějící, jsou u nás už jen hořkou vzpomínkou na doby dávno minulé nebo románovým jevem. Musíme si však uvědomit, že všeobecný růst životní úrovně vytváří nové, vyšší standardy bohatství i chudoby a tím i nová pojetí životního a sociálního minima. Standardy z konce padesátých a z poloviny šedesátých let jsou dnes beznadějně zastaralé, a to jak z hlediska spotřebních komodit, tak z hlediska společenského ocenění. Přitom právě v polovině šedesátých let vznikaly základní metody odhadování životního minima, formovaly se spotřební koše, s jejichž pomocí je posuzován životní standard i úroveň dynamiky cen. Tyto metody se za posledních dvacet let prakticky nezměnily, i když lze předpokládat, že dnes již neodrážejí spolehlivé reálné procesy probíhající v oblasti cen, mezd, důchodů, životní úrovně, ale i daní a sociálních dávek, které nelze posuzovat izolovaně. Neznamená to, že by byly zásadně zkresleny počty osob žijících pod hranicí sociálního, respektive existenčního minima. Rozšiřuje se však nepodchycené pásmo obtížně naplnitelných základních, plně akceptovaných životních standardů.

Problém hranice chudoby je samozřejmě komplementární problému bohatství a luxusu. I zde narážíme na to, že luxus je často poměřován starými měřítky,(9) vzniklými v prvních poválečných letech, i když je zjevné, že řada prvků tehdejšího luxusu se dnes stala běžnou součástí života nejširších vrstev. Naopak ovšem dochází k tomu, že to, co již v šedesátých letech začalo být považováno za součást běžného standardu, stává se dnes luxusem. Do této kategorie se dostaly například rekreační pobyty, zejména v zahraničí, pro nepoměrně rychlejší růst jejich cen ve srovnání s růstem nominál-

(8) Horní hranice sociálního minima je operacionálně definována částkou odpovídající 56 % průměrné spotřeby, životní minimum pak 42 %. Pro ilustraci: ve Francii žilo na počátku sedmdesátých let pod hranicí existenčního minima 16 % populace, v NSR 3 % (u nás cca 1 %).

(9) Například dosud se vykazuje v nejrůznějších kádrových dotaznících vlastnictví osobního automobilu, družstevního bytu, přestože sociální smysl těchto ukazatelů se výrazně změnil. Automobil se stal více méně běžnou součástí výbavy domácností, družstevní výstavba základní formou řešení bytového problému. Naproti tomu sociální výhody vyplývající z bydlení ve státním bytě se obvykle neuvažují.

ních mezd. I pořízení prostornějšího družstevního bytu se posouvá do této kategorie, a to přesto, že jde dnes o základní formu řešení bytového problému (Vališ 1986). Mezi luxusní spotřebu se dostala i řada potravin a služeb bez ohledu na stagnaci jejich kvality a funkčních vlastností (např. restaurační stravování).

Nelze ovšem přehlédnout pozitivní momenty vývoje v této oblasti. V uplynulých letech se vytvořil specifický trh pro náročného a svým způsobem „bohátého“ spotřebitele. Zprostředkovávají jej mimo jiné speciální prodejny potravinářského zboží, textilu a dalšího zboží.(10) Tyto prodejny celkově rozšiřují nabídku spotřebního zboží a také vytvářejí náročnější vzory spotřeby. Zároveň odčerpávají nerealizovanou kupní sílu. Jsou dnes masově navštěvovány a dosahují vysokého a stále rostoucího maloobchodního obrátu. Zájem o jejich zboží přesahuje dnes jejich kapacitu. Má to ovšem i negativní důsledky; odčerpává to pozornost obchodu od kvality běžného zboží a zejména o zásobování obyvatel s omezenou možností spotřeby. V mnoha druzích zboží vlastně vůbec neexistuje „levná varianta“, partiové výprodeje jsou řídkým jevem. Organizace oběhu použitého zboží je spíše zaměřena na zprostředkování prodeje a nákupu zahraničního a nestandardního zboží než na oběh zboží použitého, demodovaného, s horšími kvalitativními parametry.

Všechny zmíněné rysy naší spotřeby mohou být posílněny, znásobeny všeobecným tlakem na ekonomizaci sociálních procesů a snahou o přiblížení našich cen světovým cenám (což je stále více pokládáno za nezbytnou součást intenzifikačních procesů). I když nelze v důsledku toho předpokládat masovější vznik sociálně pauperizovaných vrstev, nebylo by správné tyto příznaky opomíjet. Mohlo by se to negativně projevit v dalším vývoji růstem nejružnějších tenzí, popřípadě zvýšením sociálního napětí.

Velkou pozornost je třeba věnovat sociální situaci důchodců, zejména starodůchodců, jejichž postavení je již dnes často velmi obtížné. Za jeden z důležitých úkolů sociální politiky v příštích dvaceti letech je třeba považovat přizpůsobení důchodového systému změnám cen a mezd [Jungmann 1987]. Závažnost tohoto problému poroste s tím, jak do postproduktivního období života budou vstupovat ročníky, které již mají „zažitou“ vyšší životní úroveň, které mají zásluhy o budování socialismu, mají zkušenosti z politické práce v podmínkách socialismu. Nelze předpokládat, že tyto skupiny obyvatel se snadno smíří s poklesem životní úrovně provázejícím ukončení ekonomické aktivity.

Vážněji než dosud bychom se měli také zamýšlet nad takovými otázkami, jako je bydlení pro sociálně slabší skupiny, rekreace pro důchodce a další osoby s omezenou možností spotřeby, včetně zmíněné struktury nabídky levného zboží na trhu. Na potřeby těchto lidí se dnes často zapomíná. S naprostou samozřejmostí je při přestavbě starých městských čtvrtí přestěhováme do nových bytů s několikanásobně vyšším nájemným, sepisujeme pro ně dietetické předpisy velmi náročné na finanční prostředky, na práci, na pomoc ostatních členů rodiny, cestovní kanceláře jim nabízejí programy, které výrazně překračují jejich finanční možnosti atd. Nelze zamlčovat, že

(10) V současné době existuje u nás např. 47 specializovaných prodejen potravinářského zboží (tzv. Eso), v nichž platí odlišná pravidla kalkulace cen, a ty jsou tudíž podstatně vyšší. Např. párky zde stojí cca 60 Kčs/kg, ceny salámů dosahují až 115 Kčs/kg apod. Přes poměrně vysoké ceny si jen 3,8 % zákazníků stěžuje na vysoké ceny, a tyto prodejny dosahují vysokého obrátu. Pro situaci však je typické, že ačkoli původní záměry počítaly s tím, že 60 % zde prodávaného zboží bude tuzemské provenience, 40 % zahraniční, reálná situace je dnes opačná, přičemž zahraniční zboží má často jen průměrnou kvalitu [Skalková—Sprock 1987].

citlivost vůči sociálním problémům handicapovaných osob byla v posledním období snížena a že je to negativní doprovodný rys celkově rostoucí a stabilizující se životní úrovně i rychlého tempa sblížování sociálních skupin. Na tento úbytek „sociální citlivosti“ by však mohla naše společnost v budoucnu doplatit.

Jestliže chceme pokračovat ve výčtu varovných symptomů, je na místě připomenout zpoždění dynamiky vzdělanosti úrovně. Podle dnešních odhadů budeme mít po roce 2000 při optimálních tempech rozvoje zhruba tolik osob s vysokoškolským vzděláním, kolik odpovídá dnešní úrovni vyspělých kapitalistických zemí [Boguszak 1987]. V našem běžném společenském vědomí se vyskytuje řada negativních rysů, spočívajících v akcentaci hodnoty průměrnosti (ve vzdělání, v práci a dokonce i v nárocích na životní standard), na hodnoty provincialismu a uzavírání se do úzkého rámce národních kultur.

S výrazným zpožděním zachycujeme řadu významných kulturních podnětů, a to i v těch oblastech, kde nehrozí bezprostřední nebezpečí negativních ideologických vlivů (např. v oblasti výpočetní techniky, ekologického myšlení, technických inovací apod.). Pozornost by zasluhovala i snížená míra sociální mobility, vyvolaná zejména zpomalením růstu vzdělání a poměrně nízkým tempem zavádění nové techniky do všech oblastí výroby. Všechny tyto procesy se více méně negativním způsobem promítají do oblasti práce, její efektivity i rentability. To vše ukazuje, že možnosti extenzivního ekonomického i sociálního růstu se postupně začínají vyčerpávat. Přijetí strategie urychlení, jejíž podstatnou součástí je přechod od extenzivního k intenzivnímu modelu sociálně ekonomického růstu je proto plně zdůvodnitelné nejen ekonomicky, ale i z hlediska sociálního. Změna, kterou tato strategie předpokládá, přitom není jen dílčí změnou některých omezených ekonomických principů, ale komplexní sociální změnou, kterou soudruh Gorbačov neváhal označit jako „revoluční přeměnu“ [Gorbačov 1986] a soudruh Husák jako „nejvýznamnější přeměnu řízení od února 1948“ [Husák 1986].

Obrisy budoucích sociálních procesů

V současné době se uvažuje téměř ve všech socialistických zemích o řadě opatření zásadnějšího rázu zaměřených na urychlení sociálně ekonomického vývoje. Jde zejména o následující (seřazeno víceméně arbitrárně):

— Takové rozšíření a zintenzivnění mezinárodní spolupráce, zejména mezi socialistickými zeměmi, které by vyústilo ve vytvoření nového, vyššího stupně integrované socialistické ekonomiky. K tomu by mělo mimo jiné sloužit zakládání společných podniků, posílení vlivu mezinárodně směnitelného rublu, unifikace výrobních standardů. Objevují se dokonce i náznaky vytváření jednotného trhu pracovní síly a podstatného omezení celních i jiných bariér.

— Prohloubení samostatnosti podniků zároveň s novým vymezením funkce plánu a vyšších článků ekonomického řízení. S tím souvisí posílení tendence k úplnému chozrasčotu u podniků (samofinancování vlastního rozvoje spojené s posílením samostatnosti, a to i při volbě strategie vlastního ekonomického rozvoje). Zatím spíše výjimečně je přitom akcentován princip soutěživosti mezi podniky, i když je pokládán „za nejdůležitější, ba rozhodující formu socialistického soutěžení“ [Gorbačov 1987].

— Zvýšení odpovědnosti socialistického podniku za životní úroveň pracujících a za rozvoj regionů (měst a sídel, v nichž má podnik své zájmové zázemí). Tento problém je ovšem zatím rozpracován jen pro hospodářské, ne pro rozpočtové organizace.

— Nové pojetí úlohy ekonomických mechanismů ve společnosti, tendující k jejich posílení a zvýšení váhy ve všech sociálních oblastech. Tato tendence ovšem mění i relaci mezi ekonomickým a sociálním rozvojem. Jestliže v předcházejícím vývoji, a zejména v některých jeho fázích, byla ekonomika především nástrojem realizace sociálních cílů⁽¹¹⁾ (u nás tomu tak bylo zejména na počátku padesátých let), pak nyní je kladen důraz na rovnocenné hodnocení obou stránek a na instrumentální vztah sociálního rozvoje k rozvoji ekonomickému. Sociální rozvoj by podle nové koncepce měl ve větší míře vytvářet nové mocné stimuly pro ekonomický růst a na druhé straně ekonomický růst by se měl daleko bezprostředněji než dosud promítat do sociálního rozvoje a do kvality života pracujících [Gorbačov 1986].

— Zintenzívnění vědeckotechnického rozvoje, stimulace technických, technologických a sociálních inovací, podpora přijímání pokrokové techniky na bázi licencí atd.

— Rozvoj nižších forem socialistického vlastnictví, zejména různých forem družstevnictví, a částečné přehodnocení úlohy soukromého a osobního vlastnictví pro rozvoj společnosti.

— Tlak na vytváření tzv. funkční diferenciacce mezd (z hlediska cen, daní apod.), která by se stala součástí racionalizace ekonomických mechanismů. S tím souvisí i tlak na tzv. plnou ekonomickou rentabilitu těch odvětví národního hospodářství, která byla dříve považována za výlučnou doménu odměňování podle potřeb, nikoli podle práce. Výjimečně se objevuje (spíše v teorii než v praxi) i tendence odbourat sociální dotace v oblasti bydlení, zdravotnictví, zásobování základními potravinami, popřípadě i ve školství a v přístupu k některým kulturním akcím. Dosavadní zkušenosti v této oblasti však přinášejí rozporné výsledky (např. praktický pokus realizace víceméně plné ekonomické rentability bydlení, uskutečněný v Maďarsku).

— Posílení tzv. hospodářské demokratizace i celkové demokratizace života společnosti. Sovětské materiály z poslední doby, i náš návrh zákona o státním podniku, například hovoří o volitelnosti vedoucích na různých stupních řízení, o výrazném posílení vlivu osazenstva závodů na jejich řízení, o rozvoji brigádních forem organizace práce a odměňování apod. V řadě zemí se již realizovaly experimenty s tzv. radami pracujících, které měly různé efekty (Jugoslávie, Polsko).

— Přeměny společenského vědomí vedoucí k inovačnímu přístupu ke společenskému rozvoji, ke schopnosti ekonomického myšlení, k přijetí principu výkonu a hodnoty funkční diferenciacce apod.

— Upevnění kázně, zlepšení využívání pracovní doby, boj proti úplatkářství, protekci, zneužívání moci apod.

Dřívější přístupy k sociálně ekonomickému rozvoji obvykle zdůrazňovaly jen některé z momentů — například rozvoj techniky, aktivizaci lidského činitele, popřípadě absolutizovaly autonomnost ekonomických mechanismů. V současnosti se akcent přesouvá na propojenost různých vzájemně se doplňujících přístupů k sociální a ekonomické změně. Michail Gorbačov v řadě svých

(11) To ovšem nemůžeme chápat tak, jakoby společnost se plně koncentrovala na sociální otázky spojené se zkvalitňováním životního slohu pracujících. Dominovaly přirozeně investice do extenzivní industrializace, posílení obranyschopnosti apod. Přeměna ekonomických mechanismů však byla motivována nejen otázkami produktivity a rentability, ale i snahou vytvořit novou sociální strukturu společnosti, omezit majetkovou diferenciaci, vyrovnat územní rozdíly apod. Je zjevné, že řada těchto opatření se dostávala alespoň krátkodobě i do rozporu s ekonomickými kritérii fungování společnosti.

vystoupení v minulém i letošním roce kladl důraz na propojení ekonomických a technologických řešení s celkovou demokratizací společnosti a s radikální přestavbou společenského vědomí. Do popředí se dostala především otázka demokratizace života socialistické společnosti, která je pochopena jako „ten motor, který zajistí přestavbu a dodá nám žádoucí urychlení“ [Gorbačov 1987].

Ze sociologického hlediska je pak zřejmě nejdůležitějším momentem této demokratizace nový přístup k problematice obecných, skupinových a individuálních zájmů, spočívající v docenění jejich motivační a aktivační síly a významu pro dynamizaci společenského mechanismu. Již v díle J. Andropova se projevilo pochopení pro skutečnost, že z faktu, že „zájmy celé společnosti jsou nejdůležitější orientací pro rozvoj hospodářství, které se opírá o socialistické vlastnictví... nevyplývá, že by socialismus ve jménu obecného prospěchu potlačoval nebo ignoroval osobní a místní zájmy a specifické potřeby různých sociálních skupin“ [Andropov 1983: 12]. V současné době je toto obecné východisko dále konkretizováno a vyúsťuje v hledání nového mechanismu odhalování obecného zájmu a utváření názorového a zájmového konsensu. Řada úvah kolem modernizace volebních systémů a hospodářské demokracii v SSSR, právě tak jako konstituování nových společenských organizací a hledání nových metod práce u organizací a institucí stávajících, má právě zajistit lepší předpoklady pro artikulaci dílčích zájmů a prověření jejich vztahu a vazeb k zájmu obecnému.

Většina námětů k oživení společensko-ekonomického mechanismu existuje zatím pouze v teoretických úvahách, s jejich realizací není mnoho zkušeností. Příznačné pro všechny však je, že jejich sociální aspekt je fundamentální a že samy o sobě produkují protikladné tendence. Vyladění, optimalizace a pozitivní využití takových námětů si vyžádá mnoho úsilí. Vytváří se rozsáhlý prostor pro formulaci alternativních strategií sociálně ekonomického rozvoje a tím i pro volbu její optimální podoby.

K této problematice by však mohla a měla říci mnohé i naše sociologie. V zásadě lze uvažovat totiž o budoucnosti naší společnosti jak v alternativách spíše modernizačních, kladoucích důraz na kontinuitu s mechanismy i hodnotami předcházejícího období, tak v těch, které usilují o radikálnější zpřetrhání vazeb k minulosti a akcentují pouze nejobecnější rysy a zákonitosti socialistické výstavby. Je třeba rovněž zvažovat význam setrvačnosti sociálních, ekonomických a fyzických stránek sociálního rozvoje, která není právě malá. V sociologii, ale zejména v propagandistické práci akcentovaný protiklad mezi extenzivním a intenzivním rozvojem, má ovšem tu nevýhodu, že není dosud založen na hlubším teoretickém základu a poznání skutečných hodnot a mechanismů ovládajících extenzivní i intenzivní způsob realizace sociálně ekonomického rozvoje. Protiklady mezi oběma směry jsou dosud často spatřovány v empirických danostech (např. v jiném vztahu ke kritériu zisku), než v podstatných souvislostech. Sociální smysl podstatných momentů sociálně ekonomického rozvoje nám však dosud uniká. Řada klíčových problémů — například hodnota pracovní síly za socialismu, směnná a užitná hodnota, funkce státního, družstevního, osobního, soukromého vlastnictví za socialismu, cena půdy a jejích sociálních funkcí není dosud v sociologii ani nastolena, natož pak rozpracována jako základ explanace tradičních sociálních problémů (např. sociální mobility, optimalizace mzdové diferenciace, rozvoje měst apod.).

Jak ostatně naznačuje i v předcházející části analyzovaný obsah některých běžných sociálních problémů, řada nástrojů, které dnes uvažujeme jako inovace, bytostně spjaté s intenzivním modelem sociálně ekonomického roz-

voje, existovaly i v podmínkách široce praktikovaného extenzivního přístupu a byly v jeho rámci použity i k řešení závažných sociálně ekonomických otázek. Rychlý růst vědeckotechnického potenciálu, nové technologie, využívání prvků druhé a třetí ekonomiky, právě tak jako experimentování s některými momenty mzdové diferenciace, to jsou vše jevy již dlouhodobě zvažované a využívané, byť zřejmě v jiných kontextech a s jinými efekty než v podmínkách intenzivně rozvíjené ekonomiky. Na nejružnějších úrovních se tak otevírá závažný problém struktury, času a kritérií sociálně ekonomické změny, její vazby ke změně kulturní i k axiologii socialistické společnosti.

- Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Praha, Svoboda 1983.
- Boguszak, M.: *Vzdělanostní struktura ČSSR v letech 1960–1980 a varianty jejího dalšího rozvoje*. Sociologický časopis 1987, č. 5.
- Dvořák, K. a kol.: *Sociální vývoj ČSR do roku 2010*. Praha, Ústav souhrnných prognóz ČSR 1986.
- Gorbačov, M.: *Politická zpráva předsednictva ÚV KSSS přednesená na XXVII. sjezdu KSSS*. Praha, Svoboda 1986.
- Gorbačov, M.: *Projev na setkání s pracujícími přímořské oblasti v Chabarovsku*. Rudé právo 3. 3. 1986.
- Gorbačov, M.: *Projev na setkání s pracujícími hl. města Prahy*. Rudé právo 11. 4. 1987.
- Grušin, B. P. — Oničkov, L. A.: *Massovaja informacija v sovětskom promyšlenom gorodě*. Moskva, Nakladatelství politické literatury 1980.
- Hirschl, M.: *Základní poznatky o vývoji životního a sociálního minima v ČSSR*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, strojopis 1986.
- Husák, G.: *Závěrečné slovo na 5. zasedání předsednictva ÚV KSČ ze dne 12. 3. 1987*. Rudé právo 13. 3. 1987.
- Husák, G.: *Zpráva předsednictva ÚV KSČ k některým vnitropolitickým a zahraničněpolitickým otázkám přednesená soudruhem Gustávem Husákem na 4. zasedání ÚV KSČ dne 4. 12. 1986*. Rudé právo 6. 12. 1986.
- Jungmann, B.: *Náměty pro úpravu důchodového zabezpečení do roku 2010*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, strojopis 1987.
- Junková, L. — Linhart, J. — Uchytíl, A.: *Typologie okresů ČSSR z hlediska uplatňování sociální politiky socialistického státu*. Sociologický časopis 1976, č. 5.
- Ježegodnik SEV 1960–1980. Moskva, Znaniye 1980.
- Linhart, J.: *Recenze na knihu: Musil, J. a kol.: Lidé a sídliště*. Sociologický časopis 1986, č. 3.
- Linhart, J. — Tuček, M. — Vodáková, A.: *K problematice hodnotových orientací a ekonomického vědomí obyvatel ČSSR v období intenzifikace národního hospodářství*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Marx, K.: *Kritika Gethajského programu*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy, díl IV*. Praha, Svoboda 1977.
- Matějů, P.: *Vzdělání — mzda — životní úroveň. K jednomu z kritérií zásluhovosti v oblasti odměňování a utváření životní úrovně*. Sociologický časopis 1986, č. 6.
- Nováková, V.: *K odhadu životních nákladů na stravování*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, strojopis 1987.
- Vítečková, J.: *Změny ve způsobu využití času obyvatel ČSSR v letech 1961–1980*. Sociologický časopis 1985, č. 4.
- Skalková, O. — Sprock, L.: *Jaké jsme vynesli Eso. Nad prodejny, o kterých se hovoří*. Svobodné slovo 29. 8. 1987.
- Sufin, Z.: *Tendencje w sposobie życia — uwarunkowanie obiektywne i subiektywne. Zalozenia programu badawczego na lata 1986–1990*. Warszawa, Institut filozofii i socjologii PAN 1986.
- Štěpová, V.: *Vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby*. Praha, Výzkumný ústav obchodu 1965–1985.

Резюме

И. Лингарт: Актуальные вопросы прогноза социального развития и образа жизни

Современное мировое развитие ставит постоянное ударение на интернациональной стороне образа жизни. На передний план выступают проблемы, связанные с диффузией культурных условий. Область образа жизни и всего социального развития стала областью международного соперничества, областью, в которой соревнование проходит с такой же интенсивностью, как и в экономике или в военном деле.

В Чехословакии в ходе послевоенного развития создан специфический тип социального развития, данный рядом социологически релевантных моментов. В нем принимает участие, например, высокая степень сближения города и села, пожалуй, наиболее последовательное из всех социалистических стран устережение частной собственности из всех секторов народного хозяйства, ряд специфических элементов национальной структуры и политической надстройки, а также исторические традиции, характерные демократизмом образа жизни и уравниловкой.

В ряде областей мира этот тип социального развития выполнял также функцию позитивного образца. Эту функцию он выполняет до сих пор, она, однако, ослабляется в результате недостатков, вытекающих из преимущественно экстенсивного стиля развития экономики и социальной сферы. В некоторых областях социального развития и образа жизни начальный задел в решении некоторых социальных проблем не удалось сохранить, наоборот, угрожает даже некоторое отставание.

Детально специфицируются проблемы, характеризующие в наши дни область заботы о здоровье, экологическую проблематику, потребление, жизненный уровень включая жилье и некоторые другие области. Экстенсивный способ развития общества в принципе исчерпался и необходимо предусмотреть некоторые новые моменты социального развития. Вкратце характеризуются новые направления интенсификации социально-экономической сферы, основывающие глубокую, однако, относительно мало рассмотренную социологическую проблематику.

Summary

J. Linhart: Prognoses of Social Development and of the Way of Life — Actual Issues

The contemporary world development invariably accentuates the international aspects of the way of life. Problems connected with the diffusion of cultural conditions are coming to the fore. The sphere of the way of life and of social development as a whole has grown into a sphere of international rivalry, a sphere where competition takes place with equal intensity as in economy or the military.

In Czechoslovakia, a specific type of social development determined by a number of sociologically relevant moments came into existence in the course of post-war development. These involve, for example, a high degree of homogenization of town and country, the elimination of private property from all sectors of economy (realized here perhaps most consistently of all the socialist countries), a number of specific features of the nationality structure as well as of the political superstructure, and also historical traditions marked with the democratic character of the way of life and with egalitarianism.

In many parts of the world, this type of social development has functioned as a positive model. Although it continues to fulfil this function even in our days, its appeal is weakened by the drawbacks ensuing from the predominantly extensive style of development in economy and in the social sphere. In certain spheres of social development and of the way of life, the initial lead in solving some social problems could no longer be retained: on the contrary, the danger of falling behind seems imminent.

Problems characterizing the area of present-day health services, the ecological problem area, consumption, the living standard inclusive of habitation, and some other areas are specified in greater detail. On principle, the extensive mode of development of society has been exhausted and the necessity arises to consider some new moments of social development. New trends of the intensification of the socio-economic sphere are briefly characterized. These underlie a relevant but so far insufficiently mapped out area of sociological problems.